

De kerk en het rechthuis van Westzaan

Johan Samuel Creutz buiten de poorten.

De bijdrage van het Amsterdamse bouwvak aan de architectonische modernisering van een Noordhollands dorp

Thomas H. von der Dunk

In de achttiende eeuw onderging de dorpskern van Westzaan in architectonisch opzicht twee maal een opvallende modernisering. De beide grootste gebouwen, tevens plaatselijke zetel van respectievelijk het kerkelijke en het wereldlijke gezag, werden door nieuwbouw vervangen. In 1740-1741 maakte de nog ten dele uit de Middeleeuwen, ten dele uit de zeventiende eeuw stammende Hervormde Kerk wegens vèrgaande bouwvalligheid plaats voor een elegante opvolger in inheemse rococotrant. In 1781-1783 week het uit 1641 daterende Rechthuis, een schilderachtig gebouwtje in de vormen van het Hollandse maniërisme, wegens even vèrgaande bouwvalligheid voor een statige kubus in neoclassicistische stijl, direct tegenover de kerk, aan de andere zijde van de hoofdstraat, naar ontwerp van de Amsterdamse stadsbouwmeester Johan Samuel Creutz.¹ Het was voor die dagen een ultramodern gebouw, zodat dan ook prompt een fraaie platenatlas van elf bladen met door Theodoor Koning in gravure gebrachte bouwtekeningen werd uitgegeven,² die ervoor zorg droeg dat de naam van Creutz sindsdien onverbrekkelijk aan zijn Rechthuis verbonden is gebleven.³ In 1794 viel het gebouw bovendien de eer ten deel, in de prentengalerij van moderne bouwwerken van de *Maandelykse Nederlandsche Mercurius* opgenomen te worden, waarbij de afbeelding van de voorgevel van een uitvoerige beschrijving van het in- en uitwendige vergezeld ging.⁴

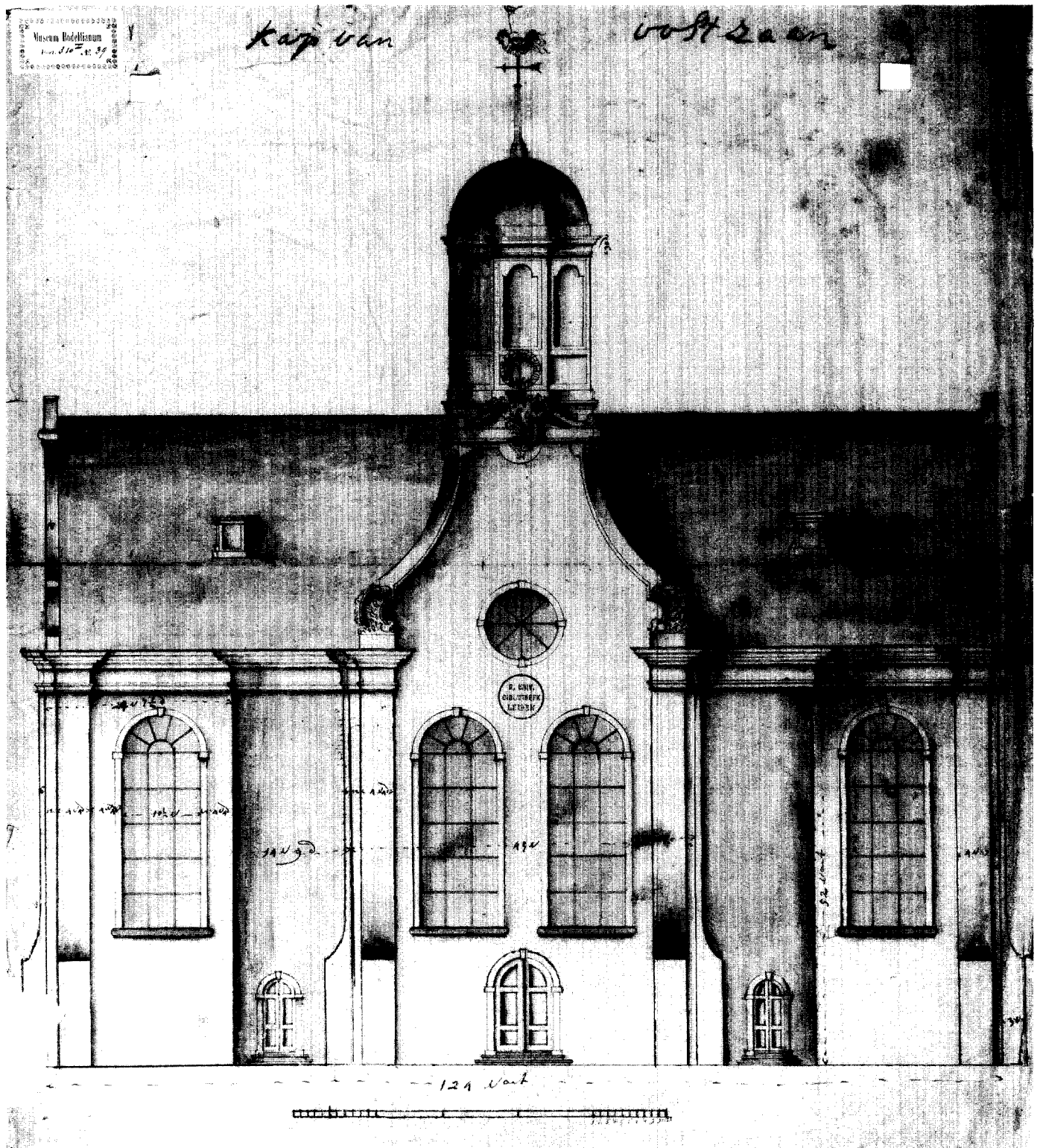
Wie de kerk ontworpen heeft, is daarentegen nog omstredden; de bronnen zijn dienaangaande niet eenduidig. Anders dan in het geval van het Rechthuis werd derhalve aanvankelijk helemaal geen naam genoemd. In het eerste korte opstel dat aan de kerk gewijd was, bleef de verantwoordelijke bouwmeester anoniem.⁵ Vervolgens heeft men het lange tijd gehouden op twee Amsterdamse stucwerkers, de broers Hans Jacob Husly (1702-1776) en Hendrik Husly (1706-1788),⁶ wier namen althans in de rekening voorkomen.⁷ Eerst zeer recent heeft men hierbij een vraagteken gezet, en de aannemer, de eveneens in Amsterdam gevestigde timmerbaas Jan van der Streng, als de vermoedelijke maker van de bouwplannen aangewezen. Dit op grond van het argument dat deze aanmerkelijk meer betaald kreeg dan de beide Husly's, deze beide laatsten althans veel te weinig kregen om ervoor in aanmerking te kunnen komen.⁸ Definitieve zekerheid valt evenwel, zolang er geen oorspronkelijke en gesigeneerde tekeningen teruggevonden zijn, in deze niet te krijgen.

De Nederlands-Hervormde Kerk

De nieuwe Nederlands-Hervormde Kerk van Westzaan, waarvoor blijkens opschrift op 19 mei 1740 de eerste steen gelegd werd en die op 14 juli 1741 werd ingewijd, verving een beduidend kleiner bedehuis. Dit was anderhalve eeuw eerder tussen de ruïnes van de tijdens oorlogshandelingen in 1573 verwoeste grote gothische kerk tegen de toen gespaard gebleven, uit de vijftiende eeuw daterende toren opgetrokken. Het zou overigens tot het najaar van 1780 duren eer ook die ruïnes gesloopt werden, naar aanleiding van de bouw van het Rechthuis een deur verderop, dat als neoclassicistisch pronkjuweel zulk aanpalend ruïneus muurwerk, waar dit reeds "een afzigtig vertoon maakte by de Nieuwe Kerk", natuurlijk niet langer in de buurt gedoogde.⁹ Aan de oostzijde van de oude toren verrees zodoende in goed een jaar tijd een rijzig bouwwerk in de vorm van een Grieks kruis, dus met gelijke armen.

Zo bleef in zekere zin de middeleeuwse oriëntatie gehandhaafd, maar met één belangrijk verschil. Omdat de oude kerk zich ten westen van de hoofdstraat bevonden had, had inder tijd vanzelfsprekend nog het kóór aan de hoofdstraat gelegen, terwijl de ingang zich aan de van de straat afgekeerde torenzijde bevond. In 1740 kon evenwel, omdat er van een koor niet langer meer sprake was, de nieuwe hoofdingang aan het tegenover de toren gelegen uiteinde van de kerk, dus aan de hoofdstraat, komen te liggen. Pas veel later heeft men de ingang wederom naar het westen verplaatst, en de deur in de oostgevel dichtgemetseld.

De gekozen grondvorm en centralistische opzet van het gebouw, die uiteindelijk teruggaat op De Keyzers Noorderkerk in Amsterdam (1620-1623), was in die jaren voor protestantse preekkerken in Nederland al lang zeer gebruikelijk geworden. Ook in de achttiende eeuw verrees nog her en der exemplaren van dit type, zoals na Westzaan in 1772 in Harlingen naar ontwerp van Jacob Otten Husly (1738-1796) – neef van de beide zojuist genoemde broers – en in 1774 in Ouderkerk aan de Amstel van de hand van de toenmalige Amsterdamse stadsbouwmeester Jacob Eduard de Witte (1738-1809).¹⁰ Maar in de uitwerking onderscheidt de kerk van Westzaan zich duidelijk van zijn meeste soortgenoten door de minder hoekige contouren van grondplan en opstand, alsmede het achterwege blijven van het elders obligate koepletorentje op de kruising der beide daken, dat hier natuurlijk vanwege de oude gothische westtoren zijn urgentie verloor.

Afb. 1. Westzaan, N.H. Kerk.
Anonyme ontwerp-tekening, opstand oostzijde, ca. 1740.
UB Leiden, coll. Bodel Nijenhuis 310 T 39.

Een dergelijk koepeltorentje was overigens wel, achtkant van vorm en kloek van formaat, blijkens een bewaard gebleven anonieme bouwtekening oorspronkelijk voorzien.¹¹

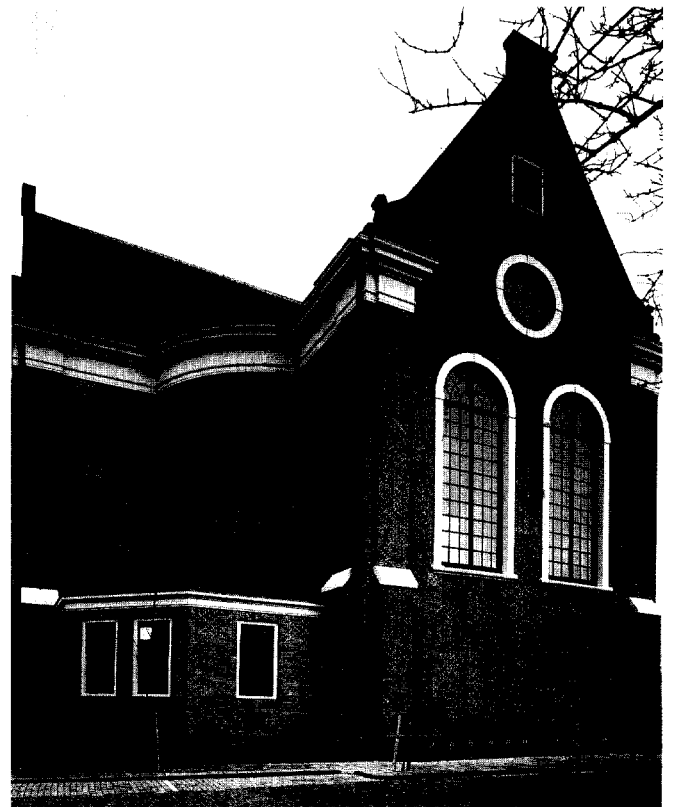
Vier zware vierkante pijlers schragen inwendig de kruisen- de witgepleisterde houten tongewelven; tegen één ervan werd de preekstoel met dooptuin geplaatst. Gelijk bij de Amsterdamse Noorderkerk heeft men de hoeken tussen de kruisarmen, dus achter de pijlers, met uitbouwsels opgevuld, maar in afwijking van alle oudere voorbeelden zijn de wanden daarvan cirkelvormig gebogen. Daarin verraadt zich de behoefte van de bouwmeesters uit de rococotijd aan ronde in plaats van rechte vormen, zoals deze ook uit de statige ingezwenkte topgevel met voluten en opzetstuk spreekt, die de door grote rondboogramen en roosvenster doorbroken oostwand naar de straat toe afsluit. Dergelijke krullerige bekroningen, rijk aan beeldhouwwerk, waren kenmerkend voor de decoratief ingestelde Louis Quinze-periode, en tooiden in die jaren menig nieuw Amsterdams grachtenpand. Ook enige afgewezen projecten voor de Lutherse Kerk in Hoorn, rond 1760 te dateren, grossierden erin,¹² terwijl tevens de verbouwing van de Delftse St.Joriskapel tot Lutherse Kerk door stadsbouwmeester Nicolaas Terburgh in 1764 in een dergelijke zwerige façadebekroning resulteerde.¹³

In Westzaan vormt deze geveltop, die op kolossale hoekli- senen rust, uitwendig feitelijk de enige versiering aan een overigens sober gebouw, waarvan de effen bakstenen wanden voor de rest alleen door de hoekpilasters en vensterparen in de façades van de beide andere kruisarmen geleed worden, en deze laatste op eenvoudige wijze in driehoekige puntgevels eindigen. Blijkens de bewaarde ontwerptekening waren hier evenwel aanvankelijk een zelfde soort klokgevels gepland, die vermoedelijk slechts wegens geldgebrek achterwege ge- bleven zijn.¹⁴ Desondanks beliepen de bouwkosten goed f 49.000,¹⁵ en daarmee een derde meer dan die van het klei- nere, maar elegantere Rechthuis veertig jaar later.

Aan de oude toren, waar de nieuwe kerk direct op aan- sloot, werd voorlopig niets gedaan. Deze bleef "vierkant en plat van boven", en op dit plat bevond zich, net als indertijd bij de kerktoren van Oostzaan,¹⁶ een staak met windwijzer, tot hier in 1761 de bliksem in sloeg en er vervolgens op het plat niets meer stond. Het jaar daarop werd op de oude toren een simpele gemetselde naaldspits gezet;¹⁷ een bewaard ge- bleven ontwerp van een zekere Wiere Riedeman, dat ons een getrapte houten torenbekroning met tussenkoepeltje en acht- kanten lantaarn toont, bleef onuitgevoerd.¹⁸ Slechts tachtig jaar heeft de nieuwe spits de toren van de kerk van Westzaan gesierd; op nieuwjaarsdag 1843 stortte de hele toren in en sleepte in zijn val het dorpsweeshuis mee.¹⁹

De bouw van het Rechthuis

Toen veertig jaar na de kerk ook het rechthuis aan vervan- ging toe was, was de stilistische mode inmiddels danig veran- dert. Geen 'Nieuwe Zwier', zoals tijdgenoten de vaak uit- bundige gevels in rococotrants uit het midden van de achttien- de eeuw gedoopt hadden, maar 'Edele Eenvoud' stond thans

Afb. 2. Westzaan, N.H. Kerk uit noordwesten.
Foto Monumentenzorg Zeist, 1973, reg.nr. 149.481.

op het programma.²⁰ De vormgeving van de oostwand van de Westzaanse kerk, die toch ook ondanks alle betrachte sober- heid (en spaarzaamheid) eerder tot de Zwier dan tot de Een- voud te rekenen viel, was daarmee achterhaald. De nieuwe stilistische mode hield de pretentie in van een terugkeer naar een veel zuiverder vorm van architectuur, die veel directer aansloot op de erfenis van de klassieke oudheid. Daarbij werd de decoratie tot een minimum gereduceerd – tot hetgeen volgens de betrokken bouwmeesters logisch en noodzakelij- kerwijs uit de constructie voort zou vloeien. En ofschoon die reductie bij het Rechthuis, dat ook nog maar aan het begin van deze stroming stond, nog binnen de grenzen is gebleven, kon het na voltooiing bogen op een ander nieuw element, waarvan de toepassing evenwel nauw aan dit streven naar archi- tectonische zuiverheid gekoppeld was: de vrijstaande zui- lenportiek met fronton, zoals elke antieke tempel die kende.²¹

Het archiefmateriaal dat ons ter beschikking staat om de wording van ontwerp en bouwwerk te reconstrueren is helaas beperkt,²² maar gelukkig vult de rede die Simon Jongewaard Jr. (1733-1818),²³ lange jaren schout en secretaris van de banne, bij de inwijding hield, de leemten enigszins aan.²⁴

Daaruit blijkt in ieder geval het volgende. Nadat eerdere initiatieven om aan de slechte toestand van het bestaande rechthuis door verbetering en vergroting een einde te maken,

tot niets hadden geleid, viel op 25 april 1780 in de vergadering van schepenen en vroedschappen van de banne het eenparig besluit om in plaats daarvan een geheel nieuw rechthuis te bouwen, waarbij de uitvoering aan schout en schepenen opgedragen werd.²⁵ Afgaande op Jongewaard werd hem en zijn beide mede-gedelegeerden – W. Bruigom Tip en A. Bruyning – daarbij zelfs uitdrukkelijk opgedragen “om naar een bekwaamen Architect te Amsterdam ten dien einde uitzien”.²⁶ Zij hadden die toen gevonden in de persoon van de ongeveer 34-jarige ingenieur Johan Samuel Creutz, die tussen 1777 en 1787 als één van de drie directeuren-generaal aan het hoofd van de Amsterdamse stadsfabriek stond,²⁷ en er naar het schijnt een zeer uitgebreide particuliere praktijk buiten de stadspoorten op nahield.²⁸

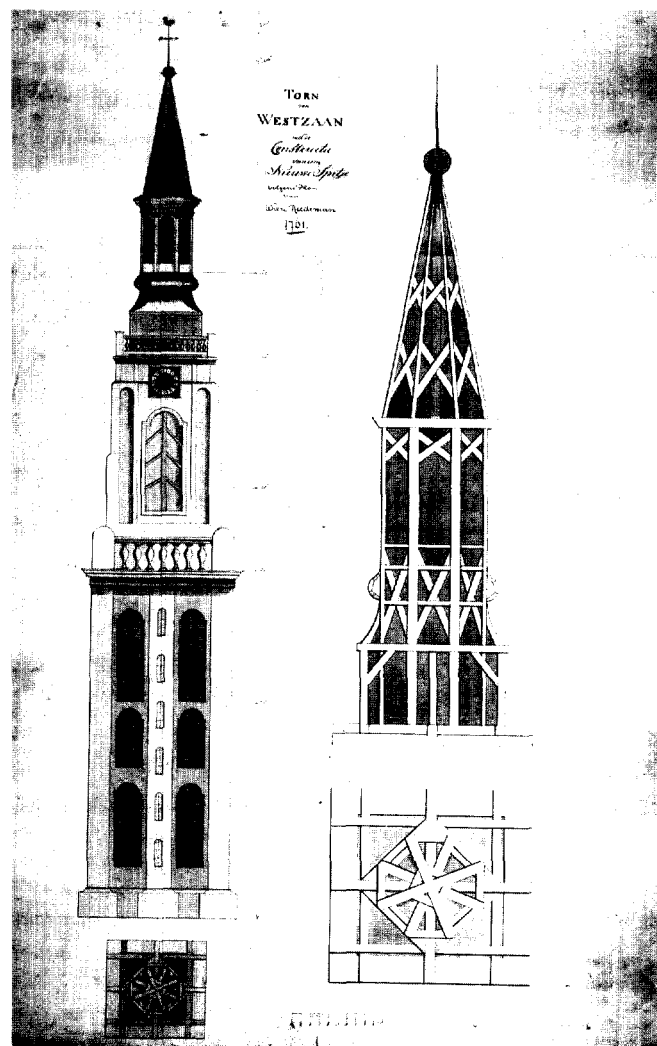
Desondanks mag de keuze voor Creutz – en niet voor bijvoorbeeld de eigenlijke stadsbouwmeester, Abraham van der Hart (1747-1820), die er ook het nodige buiten zijn officiële werktijden om bijkluste²⁹ – verrassend heten. De uitverkorene had namelijk, voor zover althans thans bekend, tot dusverre slechts één gebouw van enige betekenis geproduceerd, het buitenhuis Rijnhof voor de Amsterdamse koopman Hendrik van Sandijk te Oegstgeest (1774).³⁰ Zijn beide andere tot dusverre bekende werken zijn eerst van later datum, van na zijn succes in Westzaan. Het betreft het statige pand Grote Oost 22 in Hoorn, dat hij in 1785 voor de vooraanstaande patriot Bernardus Blok ontwierp³¹, alsmede de hervormde kerk op het onder Amsterdamse voogdij staande eiland Urk een jaar later³². Ook zijn uiteindelijk op niets uitgelopen bemoeienis met de plannen voor een nieuw bedehuis in Krommenie vallen pas in het jaar 1781.³³

Hoe dan ook, Creutz is daarop zo voortvarend te werk gegaan dat reeds op 10 juni 1780 het werk aanbesteed kon worden. Voor het timmerwerk meldden zich drie gegadigden, voor het metselwerk vijf en voor het steenhouwwerk zeven. Optelling van de drie laagste inschrijvers – voor f 11.700, f 6.500 en f 5.662 respectievelijk – bracht de bestedingssom in totaal op f 23.862. Omdat evenwel dit bedrag de begroting “verre te boven gaat”, besloot men de bouw niet te gunnen. Dat het resultaat van de besteding zo tegenviel, zou te wijten zijn aan een zeer kort gestelde opleveringstermijn, die de aannemer zou dwingen om organisatorische redenen extra onkosten te maken.³⁴ De nieuwe aanbesteding, die op 11 november plaats vond, leverde vervolgens echter – met vijf, zeven en zes gegadigden voor de drie onderdelen – met f 23.447 nauwelijks een geringere totaalsom op. Het metsel- en steenhouwwerk was weliswaar wat goedkoper geworden, maar het timmerwerk was daarentegen duidelijk in prijs gestegen. Desondanks vond de zaak nu echter wel doorgang.³⁵

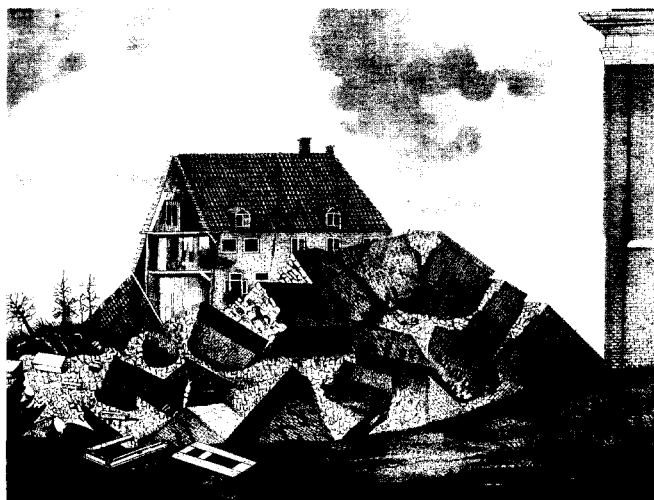
Op 29 maart 1781 kon zodoende Simon Simonides Jongewaard, de toen 24-jarige zoon van de schout-annex-secretaris, voor de vier hoeken van het nieuwe gebouw de eerste stenen leggen. De bouw verliep daarop probleemloos, ondanks het feit dat er tussentijds nog de nodige wijzigingen werden aangebracht. Daardoor kwamen de totale kosten op f 37.750, waaronder behalve die voor extra metsel- en meubelwerk ook die voor stuc en sculptuur waren gerekend. Het laatste namen

twee Amsterdammers voor hun rekening, namelijk de Italiaan J.B. Crivelli en stadsbeeldhouwer Anthonie Ziesenis.³⁶

Krap twee jaar later, op 13 februari 1783, kwamen schout, schepenen, vroedschappen, weesmeesters, secretarissen en thesauriers van de banne voor de laatste maal in het oude rechthuis bijeen. Daar werden zij door Creutz als architect “met een korte en gepaste aanspraak, genoodigd om dat oude Rechthuis te verlaten, en bezit van 't Nieuw gebouwde en voltooyde Rechthuis te neemen; mitsgaders int Nieuwe Rechthuis, na alvorens tzelve beschouwd te hebben en in ordre needergezeeten te zijn, met een dergelijke aanspraak verwelkomt en daarmee met zegenbeede gefeliciteerd”.³⁷ In het nieuwe gebouw nam Jongewaard de regie over en hield een aanmerkelijk langere inwijdingsrede, welke in druk niet minder dan veertig (weliswaar kleine) pagina's besloeg. Het

Afb. 3. Westzaan, N.H. Kerktoren. Ontwerp van W. Riedeman, 1761. GA Zaanstad.

Afb. 4. Westzaan, N.H. Kerk, ruïne van de toren na instorting. Tekening van G. Brugman Psz. 1843. Foto Monumentenzorg Zeist, reg.nr. 35.040.

grootste gedeelte daarvan was overigens aan een uitputtende beschrijving van ex- en interieur, van kamer tot kamer gaand, gewijd.³⁸ Met hulp daarvan, en van de het jaar daarop in gravure uitgegeven bouwtekeningen, laat zich de precieze opzet en indeling van het overigens gaaf bewaarde gebouwtje nauwgezet nagaan.

De architectuur van het Rechthuis

Het nieuwe Rechthuis telt twee bouwlagen onder het gedrukte schilddak. De romp bezit nagenoeg de vorm van een kubus, waarbij evenwel de hoeken van de exact vierkante plattegrond (40 bij 40 voet) insprongen en afgerond zijn, als het ware als echo van de soortgelijke behandeling van de uitbouwsels tussen de kruisarmen van de nabije Hervormde Kerk. De bakstenen wanden worden slechts door twee rijen van grote rechthoekige ramen geleed – de bovenste hoger dan de onderste – en door een witgeschilderd hoofdstel afgesloten. De beide zijgevels zijn verschillend. De rechter telt op de begane grond twee vensters ter weerszijden van een ingang, daarboven drie vensters; in de linkerzijwand is tussen de twee vensters van beide bouwlagen in een middenrisaliet telkens een spaarveld van gelijke omvang aangebracht. Het bovenste daarvan bevat een inscriptie met de datum van de eerste steenlegging.

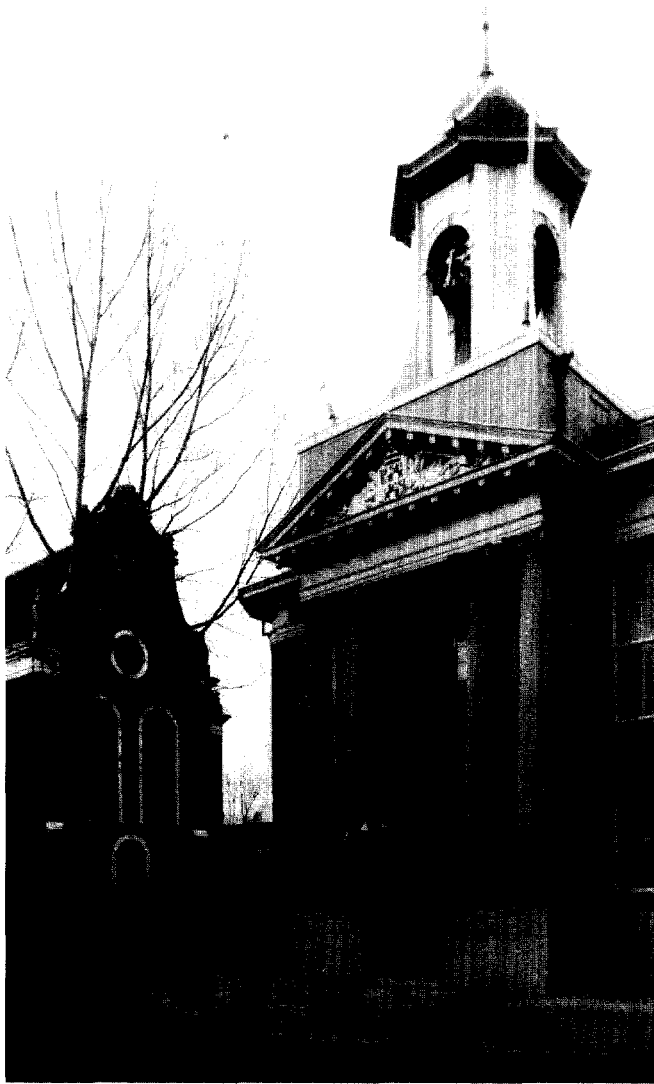
De voorgevel bezit een statige witte portico van vier slanke Ionische zuilen van de kolossale orde onder fronton, paarsgewijs ter weerszijden van de rechthoekige hoofdingang gegroepeerd. Het tympaan is opgesierd met het wapen van de banne, alsmede allerhande allegorische attributen, ontworpen door Creutz en uitgevoerd door Ziesenis.³⁹ Jongewaard ging er in zijn openingspeech in detail op in, en gaf daarbij ook hun betekenis aan. De spiegel, slang en weegschaal rechts van het wapen staan voor de wijsheid, voorzichtigheid en on-

zijdigheid van het bestuur van de banne. De gesloten kist met rol papieren ter linkerzijde moet beduiden, dat de goederen der wezen hier in veilige handen zijn. Maat en gewicht wijzen op het in het gebouw gevestigde locale ijkwezen. De staf en vrijheidshoed staan voor het feit dat de banne een eigen en vrije regering heeft. De Mercuriusstaf en Neptunusdrietand, het scheepsroer en -anker, de sextant en de baal, de graadboog en de wereldbol tenslotte verbeelden de bloei van Westzaan dankzij handel en zeevaart over de hele wereld.⁴⁰

Boven het fronton rijst een sierlijk met lood bekleed, achtkant koepeltorentje op, waarvan de steunberen naar beneden toe concaaf uitzwenken, gelijk aan de zijwanden van tal van zeventiende-eeuwse kerkgebouwen al het geval is,⁴¹ en in navolging daarvan ook de Akerktoren in Groningen (1714-1718) bezit.⁴² Het octagon wordt bekrond door een half rond koepeltje, dat door vergulde, uit laurierbladeren samengestelde festoenen is versierd. Daarop prijken aan een speervormige staak twee Romeinse roedenbundels en een gouden zon, als attributen van een rechtvaardige rechtspraak welke het daglicht kan velen.⁴³

Inwendig telt het Rechthuis twee bouwlagen. Van de straat aan de voorzijde in een kleine hal binnentredende, bevinden zich rechts achtereenvolgens de trap, en de ruimte die voor waag en ijk diende. In de middenas trof men het turfhok en daarachter het kantoor van de ijkmeesters aan, terwijl secretariaire en weeskamer de hele linkerhelft in beslag namen. Ook op de verdieping vormt de linkerhelft één ruimte, die hier als rechtszaal diende. Rechts bevonden zich dan nog de trap naar de ruime zolder onder de kap, die als archiefplaats fungeerde, een vestibule en de spreekkamer.⁴⁴ De diverse kamers, en vooral de rechtszaal als voornaamste, waren op passende wijze gedecoreerd, zodat iedere bezoeker in één oogopslag de verheven functie van elke ruimte duidelijk werd. De originele inrichting is over het algemeen goed bewaard gebleven,⁴⁵ zodat we bij een rondgang ook thans nog de beschrijving van Jongewaard kunnen volgen, die zich overigens vooral op de aankleding van de Rechtszaal concentreert.⁴⁶

In de gewezen weeskamer op de begane grond bevindt zich een marmeren schoorsteenmantel, waarvan de boezem met een in medaillon gevatte allegorische figuur, de civiele rechtspraak voorstellende, is versierd. Erboven is het bannewapen aangebracht, links en rechts ervan volgen de vier wapens van de weesmeesters, eronder tenslotte ziet men dat van Jongewaard zelf.⁴⁷ Veel rijker is de grote rechtszaal op de eerste verdieping. Op de boezem van de schoorsteenmantel treft men hier andermaal een allegorische figuur aan, ditmaal levensgroot. Door de krans van laurier- en eikenbladen in de linkerhand, in de plaats van het anders gebruikelijke justitiewaard, is ook deze (overigens niet geblinddoekte) dame als zinnebeeld van het civiele recht te herkennen, en wordt aangegeven dat hier geen criminele rechtspraak plaats vindt.⁴⁸ De door guirlandes aaneengeregen wapenschilden van de vijf dorpen van de banne – naast Westzaan Koog aan de Zaan, Westzaandam, Wormerveer en Zaandijk – geven haar werkterrein aan. De houten panelen in de vakken tussen deuren en vensters zijn met zes gesneden trofeeën gesierd, die de Straf-

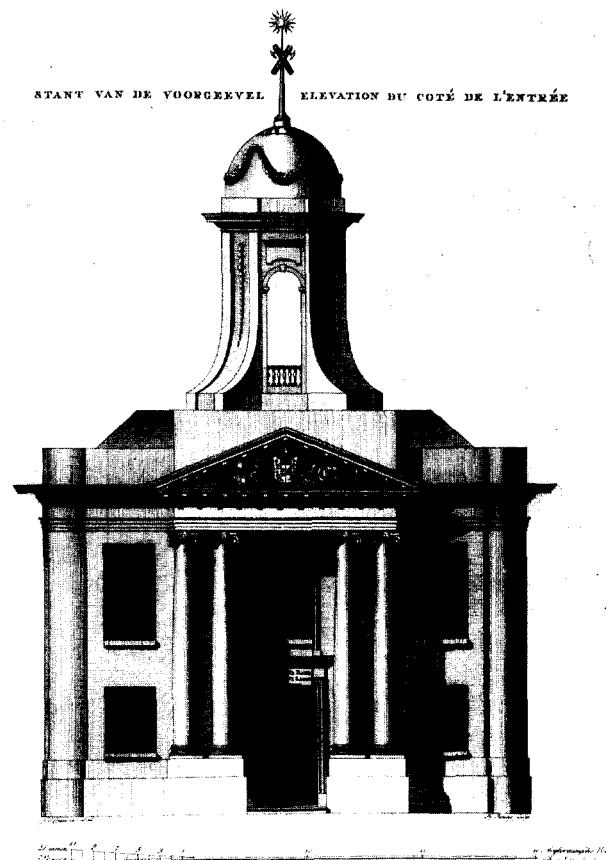
Afb. 5. Westzaan, N.H. Kerk en Rechthuis uit zuidoosten.
Foto van de auteur, 1996.

de Wijsheid, de Godsdienst, de Rechtgeleerdheid, de Eendracht en de Vrijheid verbeelden. Boven de beide zijdeuren treft men medaillons met de handel en scheepvaart aan, boven de hoofdingang tenslotte ziet men een relief met Minerva, die een portretmedaillon van de grote Oostromeinse wetgever keizer Justinianus vasthoudt, en door twee engelsfiguren en enige attributen van kunsten en wetenschappen omgeven wordt.⁴⁹ Al deze voorstellingen werden ook in de reeds genoemde platenatlas afgebeeld.⁵⁰

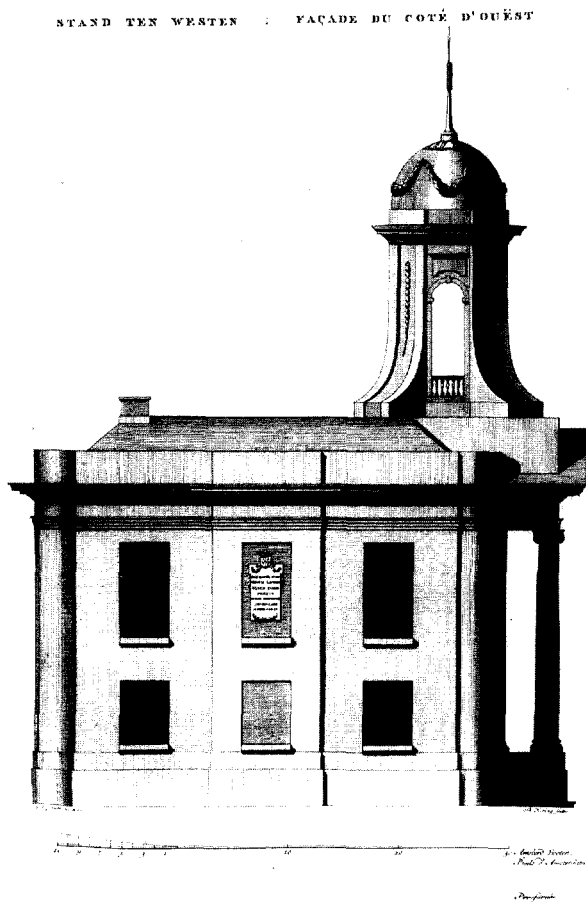
Gelegenheidspoëet Johannes Molenbeek dichtte in dit verband, met in de laatste regel een duidelijke toespeling op de jaartalspreuk boven de ingang, sVVM CVIqVe Dare hlc op-Vs atqVe Labor:⁵¹

Ik ben van buiten *Schoon*, maar *Schooner* nog van binnen,
Doch *Allerschoonst* by hen, die 't Heilig Recht beminnen:
Dat Recht, 't zy op Natuur, of op de Wet gegrond,
Werdt hier gehandhaafd, door der Achtb'ren Hart en Mond.

Ik ben de Zamel- en Bewaarplaats van Geschriften,
Die 't Recht en Eigendom der Burgers kunnen schiften,
En scheiden van elkaar: 'k bewaar der Weezen goed,
Bescherm het voor 't geweld van wreev'len overmoed
En vuige baatzugt, van ontaarte Roovharpyen:
Men zal myn' Rechters nooit, door dreigen, noch door vlejjen
Doen wyken voor hun' pligt; ô neen! hun Eed getrouw,
Zyn zy het Cieraad, en de Steun van dit Gebouw;
Handhavers van 't geen hier zo konstig staat geschreven,
En op myn Ingang prykt: **HIER WORDT ELK 'T ZYN GEGEEVEN.**

Afb. 6. Westzaan, Rechthuis, voorgevel.
Gravure van T. Koning naar ontwerp van J.S. Creutz, uit: Afbeeldingen van het Rechthuis van den ban Westzaanen (*Amsterdam 1784*), blad 3. RA Haarlem, top, atlas A nr. 175b.

Afb. 7. Westzaan, Rechthuis, zijgevel.
Gravure van T. Koning naar ontwerp van J.S. Creutz, uit: Afbeeldingen van het Rechthuis van den Ban Westzaanen (Amsterdam 1784), blad 5. RA Haarlem, top. atlas A nr. 175i.

Voor de zetel van een dorpsbestuur was de schepping van Creutz een bijzonder gebouw. "Dit Bans Regthuis overtreft veel Stadhuizen in uiterlyke bouwpragt en inwendige cie-raad", zo merkte de Doopsgezinde predikant te Haarlem Petrus Loosjes (1735-1813) al in zijn bewerking van de oorspronkelijk door zijn vader Adriaan Loosjes gecomponeerde *Beschrijving van de Zaanlandsche dorpen* op.⁵² De compacte vierkante hoofdopzet was weliswaar gebruikelijk, maar andere rechthuizen in de Zaanstreek waren aanmerkelijk eenvoudiger, en geen enkele van hen bezat, waaraan al Jongewaard refereerde,⁵³ een dergelijke *cupola*. Een dergelijk fenomeen was tijdens het – nu overigens op zijn einde lopende – Ancien Régime aan stedelijke raadhuisen voorbehouden, en bleef ook dan in kleinere plaatsen vaak tot een simpele houten constructie beperkt. De meeste oudere rechthuizen uit de zeventiende en achttiende eeuw in de Zaanstreek waren eenvoudige rechthoekige bakstenen gebouwtjes van twee bouwlagen in Hollandse renaissance of Hollands classicisme ge-

weest, met zadeldaken tussen tuit- of trapegeveltjes met al dan niet inzwenkende geveltoppen, zoals ook het vorige van Westzaan.⁵⁴ Overigens hield ook Creutz bij zijn *nieuwe* rechthuis, bij alle verdere stilistische en compositorische verschillen, nog aan de traditionele opzet met twee bouwlagen vast.

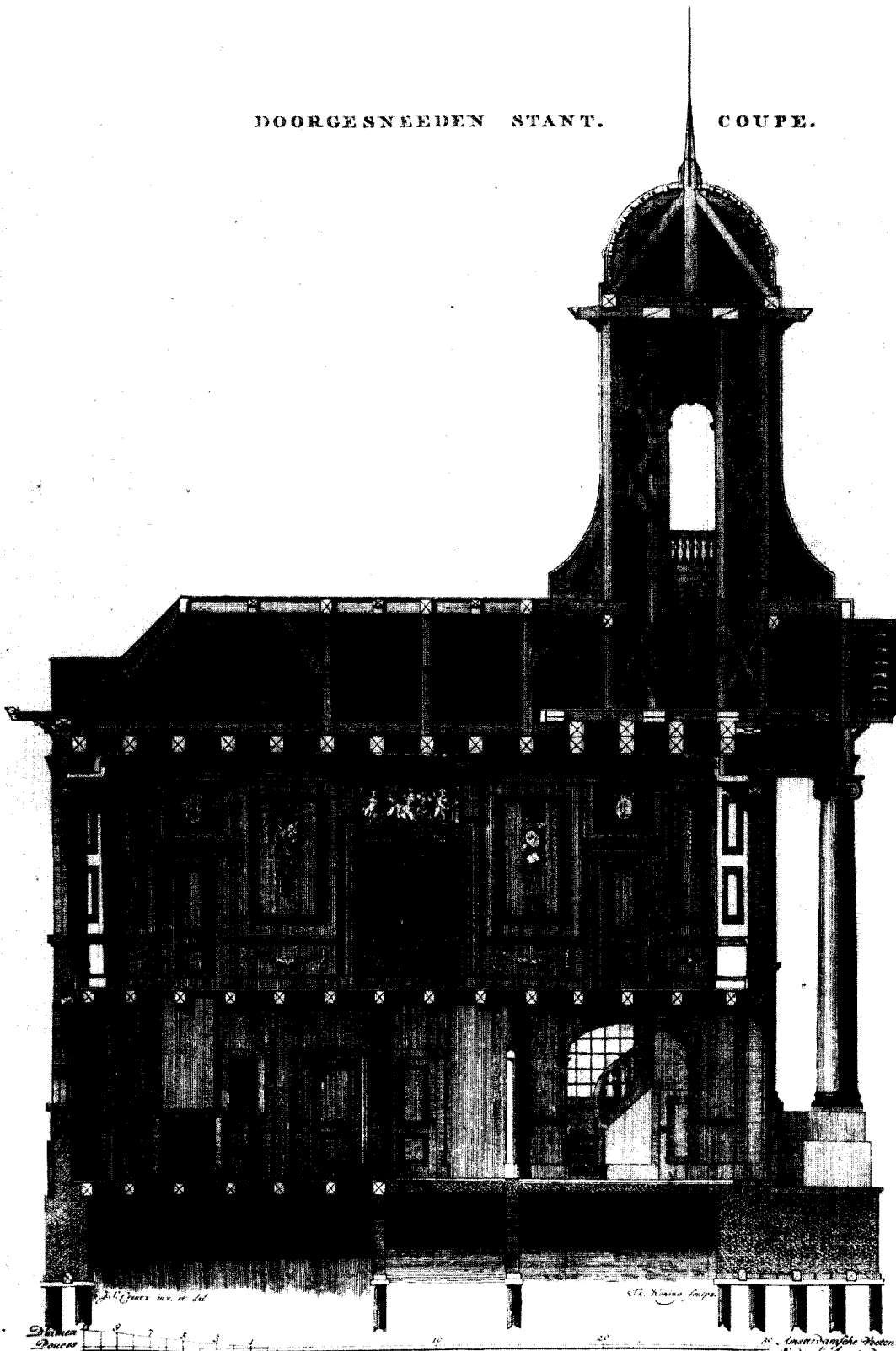
Maar het meest bijzondere element vormde vanzelfsprekend de zuilenportiek, en even vanzelfsprekend derhalve stond Jongewaard in zijn toespraak met lovende woorden daarbij stil. De keus van de zuilenorde verklaarde hij, voor rechthuizen zeer toepasselijk, aldus: "een Peristyl van vier Colommen van Breemer Steen, twee aan twee gekoppeld, naar de Ionische, als eene sierlijke en nochtans deftige orde; wijl dezelve door de Uitvinders, de Wijze Grieken, gevormd is naar de proportie van eene Jonge Maagd. Wat orde kan 'er gevoeglijker de zuiverheid, waar mede een Gemeenebest of Burgerstaat moet worden bestuurd, aantoonen, dan die, welkers proportie geomen is naar 't Beeld van eene Maagd, welke, om te behaagen, geen opschik of verregezochte vercieringen noodig heeft".⁵⁵

Als zodanig vormde de peristyle ook het visite-kaartje van het nieuwe neoclassicisme, dat juist in de jaren tachtig in Nederland voorzichtig opgang maakte.⁵⁶ Het Rechthuis van Westzaan bezat als eerste gebouw in de Republiek een dergelijke front van vier vrijstaande zuilen. Weliswaar was dit reeds in 1774 in de prijsvraag voor het Stadhuis van Groningen als bindende voorwaarde aan de inzenders voorgescreven – wat dan ook in een hele reeks van portieken in alle soorten en maten had geresulteerd – maar door tal van omstandigheden bleef ook het toen bekroonde ontwerp van Husly vooreerst papier, en ging pas in 1792 de eerste spade voor de daadwerkelijke bouw in de grond.⁵⁷ Zodoende verkreeg de tot dat moment nog weinig voor het voetlicht getreden Creutz, en het nog nooit voor het voetlicht getreden Westzaan, de primeur. In zijn ontwerp voor een nieuwe kerk in Krommenie uit 1781 schijnt de ingenieur overigens, afgaande op het bestek, opnieuw met een Ionische peristyle voor de voorgevel gespeeld te hebben,⁵⁸ waarmee hij tevens ook voor het oudste Nederlandse kerkproject met zuilen in het voorfront getekend heeft.

Hoe modern het motief van de portiek in Westzaan op zich echter ook was, in de uitwerking was nog een duidelijke laatbarokke ondertoon te bespeuren, in die zin dat de zuilen paarsgewijs gekoppeld werden, in plaats van – waarlijk klassiek – op gelijke afstand van elkaar neergezet.⁵⁹ In dat opzicht liepen de inzenders van de bekroonde Groningse prijsvragen duidelijk op Creutz voor, ofschoon deze zich even na de voltooiing van zijn Rechthuis gelegitimeerd zou hebben kunnen weten door Leendert Viervant, wiens Teylershofje in Haarlem (1785-1787) aan hetzelfde 'euvel' lijdt.⁶⁰ Iets dergelijks geldt ook voor het vrijwel gelijktijdig tot stand gekomen Paviljoen Welgelegen in dezelfde stad (1786-1789), waar de beide ontwerpers, de Italiaan Triquetti en de Belg Dubois, in het tempelfront van de middenrisaliet de gekoppelde zuilenparen zelfs in superpositie toegepast hebben.⁶¹ Wat dat aangaan zou Giovanni Giudici met het St.Jacobsgasthuis in

DOORGESNEEDEN STANT.

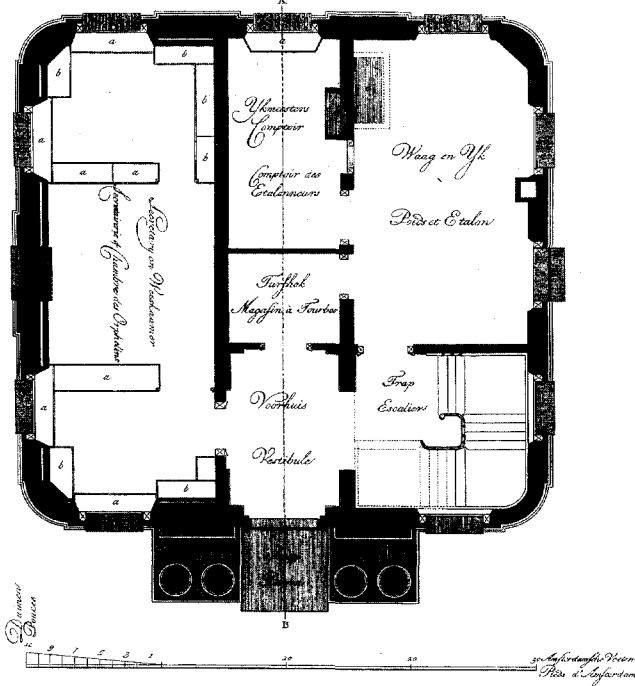
COUPE.

Afb. 8.
Westzaan.
Raadhuis,
doorsnede.
Gravure van
T. Koning naar
ontwerp van
J.S. Creutz, uit:
Afbeeldingen
van het
Rechthuis van
den ban
Westzaanen
(Amsterdam
1784), blad 4.
RA Haarlem,
top. atlas A
nr. 175h.

J. M. Creutz inv. et del.
A. H. Koning sculp.
Druckers
Van der Waerden
Amsterdam

PLATTE GROND VAN DE EERSTE VERDIEPING | PLAN DU PREMIER ETAGE

Afb. 9. Westzaan, Raadhuis, plattegrond bel-etage. Gravure van T. Koning naar ontwerp van J.S. Creutz, uit: Afbeeldingen van het Rechthuis van den ban Westzaanen (Amsterdam 1784), blad 10. RA Haarlem, top. atlas A nr. 175e.

Schiedam (1786-1789) het eerste 'echte' tempelfront in Nederland neerzetten,⁶² daarin weldra gevolgd door de Villa Eindhoven in de Haarlemmerhout (1793-1794) van Pierre Esaië Duyvené.⁶³

De creatie van Creutz had zelfs nog meer ouderwetse trekken meegekregen. Laatbarok is namelijk de sierlijke koepeltoren die, hoe gestileerd ook, qua elegantie meer bij de Nieuwe Zwier van voorheen thuishoorde, dan bij de Edele Eenvoud van de toekomst. Desondanks heeft de Amsterdamse stadsbouwmeester in 1786 zijn kerktoren in Urk opnieuw met een dergelijke *cupola*, inclusief een vereenvoudigde versie van de naar beneden uitzwenkende steunberen, gekroond.⁶⁴ Laatbarok is voorts ook de afronding van de hoeken, "tot meerder cieraad", zoals Loosjes het formuleerde,⁶⁵ die Creutz' Rechthuis niet alleen gemeen had met de tegenovergelegen, vier decennia oudere dorpskerk, maar ook met De Swarts Delftse Poort in Rotterdam (1765-1772),⁶⁶ en meer dan één eigenhandig Creutziaans ontwerp voor Rijnhof een kleine tien jaar eerder. Vooral uit deze voorkeur voor vloeiende lijnen blijkt de grote psychologische afstand van de Amsterdamse stadsbouwmeester tot het strenge neoclassicisme, zoals ook het kleurcontrast tussen natuurstenen middenrisaliet en bakstenen zijgedeelten in het licht van de komende uniforme bepleistering al weldra ouderwets moet hebben geschenen.⁶⁷

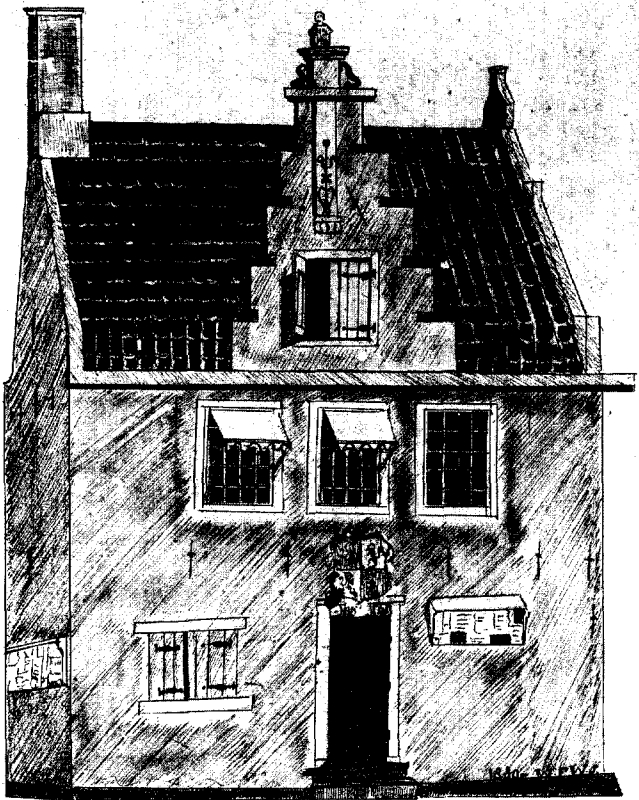
Creutz en de Groningse Stadhuisprijsvraag van 1774

Er is met het oog op de voor zo'n klein gebouwtje toch wel erg fors uitgevallen peristyle wel gesuggereerd, dat we in Westzaan met een deel van een eerder project voor een andere bestemming te doen hebben, misschien wel met een omwerking van een inzending van Creutz voor de Groningse Stadhuisprijsvraag van 1774.⁶⁸ Een dergelijke voorgeschiedenis is in beginsel zeker niet ondenkbaar. In Groningen was inderdaad een zuilenportiek uitdrukkelijk verplicht geweest, en omdat er niet minder dan 37 personen aan de prijsvraag hadden meegedaan – wat bijzonder veel is⁶⁹ – valt aan te nemen dat een groot deel van de architectonische top van de Republiek aan het bewuste concours, dat zelfs internationaal de aandacht trok,⁷⁰ heeft meegedaan.

Ik meen ook een dergelijke inzending van Creutz hoogstwaarschijnlijk getraceerd te hebben. In het Gemeentearchief van Groningen bevindt zich in een hele reeks onbekroonde prijsvraaginzendingen temidden van meer en minder amateuristische tekeningen ook een duidelijk professioneel ontwerp op drie bladen onder het motto *Honor Vitae Delicia*. Blijkens een begeleidend schrijven dong het mee naar de derde prijs⁷¹ – die voor projecten zonder begroting – en diende het, in geval van afwijzing, naar de boekhouder van het stadsfabriekambt te Amsterdam, Mr. Christiaan Everhard Vaillant (1746-1829)⁷² te worden geretourneerd (wat dus blijkbaar niet gebeurd is). Daar het, gezien de kwaliteit van de tekeningen, vrij onwaarschijnlijk is dat Vaillant deze zelf vervaardigd heeft, en de inzending van stadsbouwmeester De Witte bekend is,⁷³ ligt het voor de hand hierbij aan Creutz te denken. Een vergelijking van het handschrift van het (uiteraard niet ondertekende) epistel met dat van stukken in het archief van de Amsterdamse stadsfabriek, die met zekerheid door Creutz geschreven zijn, lijkt dit te bevestigen. Ook de orthografie, met dubbele medeklinkers op het eind van een woord ('stukk', 'well') lijkt op de Duitse komaf te wijzen waarop Creutz als Berlijnse boreling kon bogen.

Het bewuste ontwerp toont overigens in concreto weinig overeenkomsten met het Rechthuis in Westzaan, behoudens de aanwezigheid van een door fronton gekroonde peristyle, en het feit dat de zuilen daarvan nauwelijks daadwerkelijk vrij staan, maar eveneens vrijwel direct voor de wand van de middenrisaliet geplaatst zijn, zonder dat er sprake is van een doorgang achterlangs. Deze middenrisaliet springt in Groningen overigens veel verder naar voren, wat natuurlijk alles met het formaatsverschil van stedelijk stadhuis versus landelijk rechthuis te maken heeft. De pilasters die ter weerszijden van het Groningse tempelfront tegen de gevel geplaatst zijn, keren in Westzaan evenwel niet terug, evenmin als de geblokte hoeklisenen. Daarentegen is van de in 1780 evidente voorkeur voor barok-afgeronde hoeken in 1774 niets te bespeuren. Wel lijkt er enige verre verwantschap te bestaan in de wijze waarop de achtergevel in Westzaan en het middendeel van de zijgevel van *Honor Vitae Delicia* door middel van een soort pilasterstrips zijn geleed.

Waarin overigens deze inzending zich van alle andere on-

Afb. 10. Westzaan, het vorige Rechthuis uit 1641.
Opstandtekening, gesigeneerd WFW 1889.
GA Zaanstad.

derscheidt, is in de merkwaardige *Pickelhaube* in de vorm van een door ovale oculi gelede en door obelisk bekroonde koepel, die boven het fronton van de zuilenportiek oprijst, en waarmee de ontwerper naar eigen zeggen beoogde het stadhuis meer distinctie te geven: "in dit stuk ben ook van 't Programma afgegaan, om dat mij voorkomt, een Raadhuis zig well mag onderscheyden van een particulier gebouw en dus de gedaante van de zelfs dak ook verheffener mag zijn".⁷⁴ In dit opzicht is er een opvallende iconografische parallel met Westzaan, waar Creutz zich ook door de introductie van het torentje van alle eerdere rechthuizen onderscheidde. Alleen kreeg de cupola bij zijn Rechthuis een minder exotische vorm; de voorbeelden voor de Groningse torenmuts moeten daarentegen vermoedelijk in Frankrijk gezocht worden, waar bijvoorbeeld even eerder de kerk La Madeleine te Rouen (1767-1781) van de architect Le Brumant (1736-1804) boven de viering een sterk verwante, alleen aanmerkelijk soberder gedetailleerde koepelhelm als torenbekroning gekregen had.⁷⁵ Al eerder, in 1749, had Julien le Roy de Grand Prix van de koninklijke architectuur-academie gewonnen met een ontwerp voor een vredeestempel, waarvan de dominerende koepel eveneens door een obelisk bekroond werd.⁷⁶

Ook diverse projecten voor kerken en kapellen uit het in

deze jaren internationaal veel als voorbeeldenboek geraadpleegde *Recueil Elémentaire* van Jean François de Neufforge (1714-1791), dat tussen 1757 en 1780 in meerdere afleveringen verscheen, tonen in de combinatie van halfronde koepel en direct daarop geplaatste obelisk als verheven apotheose van de sacrale hoofdruimte van het bedehuis met de Groningse inzending van Creutz verwantschap.⁷⁷ Bij onze tekening is de bestemming van die koepel overigens wel ten dele wat banaler; in de grote ingebouwde cilinder, welke de koepel naar buiten toe afsluit, bevindt zich op de hoofdverdieping weliswaar nog de grote vestibule, maar op de begane grond herbergt zij slechts in drievoud het cachot.

Al met al zijn de aangestipte overeenkomsten te gering, om het Groningse ontwerp, hoezeer ook vermoedelijk van de hand van Creutz stammend, als een directe voorganger van het Rechthuis in Westzaan te beschouwen. Eerder moet in een andere richting gedacht worden. In een in 1786 bij J.B.Elwe onder de titel *Voorbeelden van anticque schoorsteenen, cabinetten, geridons, tafels en spiegels; benevens voorgevels van Italiaansche kerkgebouwen, enz. door voornaame bouwmeesters; of vervolg op S.Bosboom* uitgegeven foliant bevindt zich als plaat 4 een opstandtekening van de rechterhelft van zo'n (kennelijk) Italiaanse kerkvoorgevel, die, ofschoon veel barokker en overdadiger met sculptuur gesierd, in de hoofdlijnen van de compositie enige opvallende overeenkomsten bezit met de creatie van Creutz.⁷⁸ De gevel wordt geleed door gekoppelde Ionische zuilenparen op hoge voetstukken, en boven de rijk met beelden getooide balustrade rijst een forse koepeltoren op. Net als in Westzaan bestaat deze uit één achtkante geleiding, waarvan de 'diagonale' zijden gesloten, en de 'rechte' door grote rondboogopeningen

Afb. 11. Groningen, Stadhuis, voorgevel Prijsvraagontwerp Honor Vitae Delicia, J.S. Creutz?, 1775.
GA Groningen, Top. atlas inv.nr. 513.

doorbroken zijn, terwijl naar onderen uitzwenkende (in de prent in voluten eindigende) steunberen het octagon ritmisch geleiden. Ook in de koepel in de vorm van een halve bol, bekrond door een soort van staak, zet de gelijkenis zich voort.

De bewuste publicatie is weliswaar van 1786 – dus kort na de bouw van het Rechthuis van Westzaan – maar het is zeer waarschijnlijk dat hieraan prenten c.q. plaatwerken van uitheemse makelij ten grondslag lagen, die van vóór 1780 dateren. Helaas zijn de illustraties in het door Elwe uitgegeven foliant zonder enig begeleidend commentaar, of zelfs maar een ondertitel of plaatsbepaling opgenomen. De enige tekst wordt gevormd door een kort bericht van “De uitgever aan de kunstoeffenaars” van twee bladzijden lengte, dat ons in deze ook niet verder helpt, omdat hierin in concreto noch van enige eerdere Nederlandse (of buitenlandse) editie, noch van het geraadpleegde bronnenmateriaal wordt gerept.

De uitgever deelt in zijn voorwoord mede dat het boek gedacht is als een vervolg op zijn in 1784 door Caspar Philips en Jacobus Houhuizen verzorgde heruitgave van Symon Bosbooms 17de-eeuwse editie van het tractaat van de Italiaanse architectuurtheoreticus Vincenzo Scamozzi.⁷⁹ Deze uitgave van twee jaar terug was feitelijk evenwel niet meer dan

Afb. 12. Rouen, La Madeleine (1767-'81, le Brumant).
Foto auteur, 1996.

Afb. 13. Twee Italiaanse (?) kerkfaçades. Prent uit: Voorbeelden van antique schoorstenen, cabinetten, geridons, tafels en spiegels etc. Amsterdam 1986¹, pl. 4.

een ordeboek; de publicatie van volledige projecten was, wat Elwe aanging, nieuw. Het betreft hier ondermeer de ontwerpen van “voorgevels van kerkgebouwen, door de beroemdste meesters zo als dezelve in veele paleizen binnen *Frankrijk, Duitschland, Italiën* enz. gevonden worden. Deeze Platen door inkoop magtig geworden zynde, werd ik, door veele liefhebbers der Bouwkunde aangezocht, een nieuwen, zinde-lyken druk van dezelve uittegeeven, waartoe ik gereedlyk beslooten heb”.⁸⁰ Ofschoon het mij tot nu toe niet gelukt is om enige van de hier bedoelde prentwerken terug te vinden, mag het, op grond van de geconstateerde verwantschap tussen de voorgevel van het Rechthuis en de hier besproken kerkgevel niet onaannemelijk heten dat Creutz, die binnen de Nederlandse verhoudingen tot de internationaal georiënteerde, belezen elite behoorde, over een dergelijke buitenlandse platenatlas heeft beschikt.

In de Republiek is hij evenwel buiten het geval van het Leidse landhuis Rijnhof, zijn Groningse prijsvraagontwerp en het Rechthuis van Westzaan, vermoedelijk nauwelijks in de

gelegenheid geweest om daarvan gebruik te maken. Na zich tien jaar op de Amsterdamse stadswerken vooral met wallen, wegen en wateren bezig gehouden te hebben, vertrok hij in de zomer van 1787 plotseling met achterlating van vrouw en dochter⁸¹ als officier der genie naar Rusland. Onvrede met zijn weinig artistieke ambtelijke arbeidsveld waar de timmermanszoon Van der Hart – een autodidact zonder universitaire opleiding – de afdeling architectuur voor zijn rekening nam, zijn daaruit voortvloeiende slechte verstandhouding met deze collega,⁸² alsmede mogelijk ook politieke oorzaken – Creutz was patriot – lagen daaraan ten grondslag.⁸³

In zijn nieuwe vaderland schijnt hij evenwel niet slecht te hebben geboerd, aangezien hij het in St.Petersburg naast ridder van de Orde van St.Wladimir opnieuw tot directeur der stadsgebouwen heeft gebracht.⁸⁴ Ofschoon hij ten tijde van van het Koninkrijk Holland (nog) lid was van de Koninklijke Maatschappij van Wetenschappen in Haarlem,⁸⁵ lijkt hij Rusland niet meer verlaten te hebben en is hij daar vóór het jaar 1821 overleden.⁸⁶

Afb. 14. Westzaan, Rechthuis, voorgevel.
Foto auteur, 1996.

Noten

- 1 Over hem recent: T.H.von der Dunk, "Vier ingenieurs als stadsbouwmeester" [Gerard Frederik Maybaum (1746-'68), Cornelis Rauws (1768-'72), Jacob Eduard de Witte (1772-'77) en Johan Samuel Creutz (1777-'87) aan het hoofd van de Amsterdamse stadsfabriek], *Bulletin van de KNOB*, 94 (1995), p.103-107. Voor enige verdere biografische gegevens ook: L.Jansen, "Een roman in de stadstimmeruin", *Ons Amsterdam*, XII (1960), p.55-57; alsmede R.Meischke, "De vernieuwing van Rhijnhof en de architect Johan Samuel Creutz", *Leids Jaarboekje*, LI (1959), p.119-123.
- 2 *Afbeeldingen van het Rechthuis van den ban Westzaanen met alle daartoe behorenden platte gronden standteekeningen en profilen Gebouwt in het Jaar 1782 volgens ordonnantie van den Heere J.S.Creutz, Philos. Doctor, A.L.M.Directeur der Werken der Stad Amsterdam, lid van de Hollandsche Maatschappye der Wetenschappen*, z.p., z.j. (Amsterdam 1784). Blad 1 is het titelblad, blad 2 bevat de opdracht; de volgende platen tonen achtereenvolgens: 3.'Stant van de voorgevel'; 4.'Doorgesneden stant'; 5.'Stant ten westen'; 6.'Rechtkamer van binnen'; 7.'Tropheën in de Rechtkamer'; 8.'Decoratie van den schoorsteen in de Rechtkamer'; 9.'Plattegrond van de tweede verdieping'; 10.'Plattegrond van de eerste verdieping'; 11.'Hey Grond en Fondeering'. Exemplaar in GA Zaanstad en in RANH Haarlem (Atlas A nr.175). 5 bladen ook in ARA Den Haag (coll. Hingman-supplement VTHR no.349).
- 3 Zo wordt hij als vanzelfsprekend genoemd in de uitvoerige bespreking van het Rechthuis door A.Loosjes Cz., *Beschrijving van de Zaanlandsche dorpen* [met aantekeningen tot deezzen tijd vermeerderd door P.Loosjes Az.], Haarlem 1794, p. 89-95.
- 4 "Beschryving van het nieuwe Rechthuis te West-Zaan", *De Maandelijksche Nederlandsche Mercurius*, LXXIV (1794), p.504-506, met plaat tegenover p.504.
- 5 J. de Meijer, "Het oude Rechthuis en de kerk te Westzaan", *Buiten*, XVIII (1924), p.58-59.
- 6 Over hen kort: C.C.G. Quarles van Ufford, *Catalogus van overwegend Amsterdamse architectuur- en decoratieontwerpen uit de achttiende eeuw*, diss. RUU, z.p. 1972, p.7-8.
- 7 M.D. Ozinga, *Protestantsche kerken hier te lande gesticht 1596-1793* [Onderzoek naar bouw- en ontwikkelingsgeschiedenis], diss. RUL, Amsterdam 1929, p.129-130. Na hem zo ook (onder voorbehoud): J.J.F.W.van Agt, *Waterland en omgeving* [De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst VIII.1.1], Den Haag 1953, p.138-140; Quarles van Ufford, o.c.[6], p.8; P.Don, *Kunstreisboek Noord-Holland*, Houten 1987, p.440; en S.de Jong en J.Schipper, *Gebouwd in de Zaanstreek*, Zaandam 1987, p.72 noot 84. W.P.Tip, *De geschiedenis van Westzaan*, Westzaan 1971, p.12-13, gaat aan dit punt geheel voorbij.
- 8 R. Meischke, H.J. Zantkuyl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Friesland en Noord-Holland* [Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser], Zwolle 1993, p.86, met p.99-100 noot 199.
- 9 Loosjes, o.c.[3], p.86.
- 10 Voor deze beide kerken zie Ozinga, o.c.[7], p.131-133 resp. p.133-134; voor de laatste ook Von der Dunk, o.c.[1], p.99-100.
- 11 De ongedateerde en ongesigneerde tekening, thans in licht beschadigde staat in de Collectie Bodel Nijenhuis van de UB Leiden (310-I N 39), draagt overigens per abuis het opschrift 'Kap van Oostzaan'. Dat het hier de kerk van Westzaan betreft, lijdt evenwel geen twijfel. Kleine verschillen in de uitvoering betreffen naast het weglaten van het vieringstorentje o.m. de ontbrekende dakkapellen, de gebogen topgevels en de grote rondboogvensters in de zijwanden van het dwarsschip.
- 12 Bewaard in het archief van de Lutherse Gemeente (Streekarchief Westfriesland te Hoorn), inv.nr.234. Hierover T.H. von der Dunk, "Ruzie rond de nieuwe Lutherse Kerk in Hoorn", *Bulletin van de*

- Stichting Oude Hollandse Kerken*, no. 44 (1997), p. 3-25.
- 13 C.A. van Swigchem, "De stadsfabriek in de tweede helft van de achttiende eeuw", in: R. Meischke e.a. (red.), *Delftse Studiën* [Een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr. E.H. ter Kuile naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van de Bouwkunst], Assen 1967, p.299-301.
 - 14 Vermoedelijk nog zonder kennis van de genoemde bouwtekening werd dit reeds door Ozinga, o.c.[7], p.130, verondersteld.
 - 15 Zie Ozinga, o.c.[7], p.129, noot 4.
 - 16 Citaat en vergelijking bij Loosjes, o.c.[3], p.87. De toren van Oostzaan werd met de bijbehorende kerk, die eveneens op de Middeleeuwen terugging, in 1760 door een nieuw gebouw, met een grondplan in de vorm van een Latijns kruis, vervangen. Zie Ozinga, o.c.[7], p.131; Van Agt, o.c.[7], p.110-113; J. de Boer, "Het dorp Oostzaan", in: J.J. Schilstra e.a., *De polder Oostzaan*, Oostzaan 1979, p.141.
 - 17 Loosjes, o.c.[3], p.87. Daarvan valt overigens geen spoor meer terug te vinden in de (onvolledige) archieven van de kerkelijke gemeente of de Banne Westzaan.
 - 18 "Torn van Westzaan met de Constructie van een Nieuwe Spitze volgens Plan van Wiere Riedeman 1761", in GA Zaanstad.
 - 19 Van Agt, o.c.[7], p.139; De Jong & Schipper, o.c.[7], p.54.
 - 20 Het beste inzicht in de smaakverandering binnen de architectuur in deze periode verschaffen tot dusverre, met de nodige aandacht voor de theoretische achtergronden: R. Meischke, "Achttiende-eeuws classicisme: twee bouwkundige prijsvragen", *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, X (1959), p.211-275; E. de Jong, "'Eenvoudige Grootheid'" [Architectuur in Nederland 1765-1800], in: F. Grijzenhout en C. van Tuyl van Serooskerken (red.), *Edele Eenvoud* [Neoclassicisme in Nederland 1765-1800], Zwolle 1989, p.45-50.
 - 21 Over het Rechthuis is de literatuur nog zeer beperkt. De meeste informatie is te vinden bij J. Vredenduin Pz., *Geschiedenis van de banne Westzaanen*, Zaanadam 1903, p.137-144; alsmede in het korte opstel van De Meijer, o.c.[5], p.56-58. Nadien summier Van Agt, o.c.[7], p.137-138; De Jong & Schipper, o.c.[7], p.57-60 (over bestek); D. van der Zalm in De Jong, o.c.[20], cat.nr.39, p.64; C. Rogge, "Rechthuizen", lemma in: J.P. Woudt en K. Woudt (red.), *Encyclopedie van de Zaanstreek*, Wormerveer 1991, deel II, p.608; Von der Dunk, o.c.[1], p.105-106.
 - 22 Archief van de Banne Westzaan in GA Zaanstad: Notulen van Schepenen en Vroedschappen 1733-1790, inv.nr.247; alsmede bestekken en rekeningen, inv.nr.540.
 - 23 Simon Jongewaard jr. (gedoopt 10-5-1733, overleden 6-1-1818) volgde in 1766 zijn gelijknamige vader als secretaris van de banne op, die dit ambt toen 30 jaar had uitgeoefend. In 1772 werd hij tevens tot schout benoemd. In 1786 deed hij ten gunste van zijn zoon afstand van het secretarisambt, in 1788 nam hij ook ontslag als schout, dit laatste vermoedelijk om politieke redenen (zo J.P. Woudt en K. Woudt (red.), *Encyclopedie van de Zaanstreek*, deel I, Wormerveer 1991, p.84. Zie voor data Vredenduin, o.c.[21], p.111, 119, 147, 149.
 - 24 S. Jongewaard, "Aanspraak ter Inwyng van het nieuwgebouwde Rechthuis in den ban Westzaanen te Westzaan, Den 13. February 1783", samen met een gedicht van Johannes Molenbeek en twee korte toespraakjes van Creutz gebundeld uitgegeven als: *Aanspraaken gedaan zo ter verlaating van het Oude als ter intrede en inwyng van het nieuwe Rechthuis te Westzaan den 13. February Anno 1783*, Amsterdam 1783, p.17-57. Exemplaar in bibliotheek GA Zaanstad, sub nr.01.382.
 - 25 Notulen van Schepenen en Vroedschappen, 25-4-1780, Archief Banne inv.nr.247.
 - 26 Jongewaard, o.c.[24], p.22. Vgl. ook Loosjes, o.c.[3], p.91.
 - 27 Creutz, afkomstig uit Berlijn, had zich op 2-1-1772 zonder opgave van beroep als poorter in Amsterdam laten inschrijven (info GA Amsterdam). Over de organisatie en interne werkverdeling van de stadsfabriek: H.W. Werkman, *Inventaris van het archief van het stadsfabriekambt later stadswerken en -gebouwen*, typoscript GAA inv. 5040, Amsterdam 1982, p.12-14.
 - 28 Vgl. C.A. van Swigchem, *Abraham van der Hart 1747-1820* [Architect. Stadsbouwmeester van Amsterdam][Publicaties van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam 'Stichting K.J.Duyvisfonds nr.6], diss. RUU, Amsterdam 1965, p.9 noot 28 en 33; Werkman, o.c.[27], p.13; R. Meischke, H.J. Zantkuyl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Amsterdam* [Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser], Zwolle 1995, p.92.
 - 29 Voor Van der Hart zie het gedegen standaardwerk van Van Swigchem, o.c.[28].
 - 30 Daarover: Meischke, o.c.[1], p.105-124. Voorts kort: E.H. ter Kuile, *Leiden en westelijk Rijnland* [De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst VII.1], Den Haag 1994, p.179-180. Puur over de bewoners handelt het korte opstel van F.A. le Poole, "Rhijnhof", *Leids Jaarboekje*, LI (1959), p.102-104.
 - 31 Zie: A. Boezaard en H. Zantkuyl, "Het cultuurhistorisch pand Grote Oost 22 en zijn bewoners", *Oud Hoorn*, XV (1993), p.80-87; voorts Meischke e.a., o.c.[8], p.86 met p.93 afb.178.
 - 32 Daarover: C. de Vries, *Geschiedenis van het eiland Urk*, Kampen 1962, p.282-289; T. de Vries, "Kerk op een eiland", *De Hoeksteen*, V (1976), p.142-144; K. de Vries, "De bouwgeschiedenis", in: F. Pereboom (red.), *Het kerkje aan de zee en zijn kerkgangsters* [Urker Uitgaven deel XII], Urk 1986, p.13-37.
 - 33 D.H. van Vliet, "Gebouwd verleden", in: *Selden tyt sonder stryt* [De geschiedenis van een dorpskerk], Krommenie 1969, p.41-44. Zie ook Meischke e.a., o.c.[8], p.86. Voorts is nog in 2 bladen een ongedateerd ontwerp van Creutz voor een hervormde Pastorie in Heiloo bewaard gebleven (Top.Atlas A.R.A. Den Haag, coll.Hingman suppl. VHTR no.357).
 - 34 Zie notulen Schepenen en Vroedschappen van 10-6-1780 en 11-6-1789, Archief Banne, inv.nr.247. In dat opzicht is dan ook de opmerking van De Jong & Schipper, o.c.[7], p.57, dat het eerste ontwerp te duur zou zijn, en Creutz het daarom vereenvoudigd heeft, misleidend. Overigens wijst ook het geringe verschil tussen beide bestedingssommen niet in de richting van gigantische wijzigingen in het ontwerp.
 - 35 Notulen van Schepenen en Vroedschappen, 11-11-1780, Archief Banne, inv.nr.247; alsmede drietal gedrukte bestekken, 11-11-1780, Archief Banne, inv.nr.540. Het timmerwerk werd besteed bij Johannes Teurlings te Leiden, het metselwerk bij Hendrik Roeters te Amsterdam en het steenhouwerswerk bij Willem Bekker te Alkmaar. Als opzichter over de bouw fungeerde Samuel Daesdonk. Zie De Meijer, o.c.[25], p.57.
 - 36 Zie een reeks van kleinere geschreven bestekken voor latere bestedingen, alsmede de eindrekening in Archief Banne, inv.nr. 540. Op deze eindrekening ad f 37.750 staat naast f 1.790 voor Creutz en f 1.929 voor P. Daesdonk (de opzichter) o.m. f 14.347 voor timmerwerk (voor f 12.500 bij J.Teulings te Leiden besteed), f 6.471 voor metselwerk (voor f 5.825 bij H. Roeters te Amsterdam besteed), f 5.941 voor steenhouwwerk (voor f 5.122 bij W. Bekker te Alkmaar besteed), f 1.074 voor stucwerk en f 1.381 voor beeldhouwwerk. Vgl. over de bestekken ook De Jong & Schipper, o.c.[7], p.57-60.
 - 37 Notulen van Schepenen en Vroedschappen, 13-2-1783, Archief Banne, inv.nr.247.
 - 38 Jongewaard, o.c.[24], p.25-52.
 - 39 Zo expliciet Loosjes, o.c.[3], p.92-93.
 - 40 Zie Jongewaard, o.c.[24], p.28-30; alsmede Vredenduin, o.c.[21], p.140; De Meijer, o.c.[5], p.57.
 - 41 Vgl. dienaangaande C.J.R. van der Linden, "De Symboliek van de Nieuwe Kerk van Jacob van Campeñ te Haarlem", *Oud-Holland*, CIV (1990), p.14-16.
 - 42 Daarover: T.H. von der Dunk, "Twee klassieke eenlingen in het Noorden" [De toren van de Der Aa-kerk in Groningen en de kerkto-

- ren van Uithuizermeeden architectuurtheoretisch nader bezien]. *Groninger Kerken*, XII (1995), p.125-133.
- 43 Jongewaard, o.c.[24], p.31-33; alsmede Vredenduin, o.c.[21], p.140-141.
- 44 Zie *Afbeeldingen*, o.c.[2], plaat 9 en 10; Jongewaard, o.c.[24], p.35-52; Vredenduin, o.c.[21], p.142-143, met opgave van de wijzigingen in het gebruik van de vertrekken sindsdien.
- 45 Vgl. Van Agt, o.c.[7], p.138, met foto's. Alleen van de oorspronkelijke inrichting van de waag- en ijkruimte is niets meer over; evenmin is er iets over bekend. Zie De Meijer, o.c.[5], p.58.
- 46 Zie Jongewaard, o.c.[24], p.37-52.
- 47 Zie m.n. Van Agt, o.c.[7], p.138.
- 48 Zo De Meijer, o.c.[5], p.58.
- 49 Zie voor dit alles Jongewaard, o.c.[24], p.37-52; alsmede Vredenduin, o.c.[21], p.142-143; Van Agt, o.c.[7], p.138; De Jong & Schipper, o.c.[7], p.58-59.
- 50 *Afbeeldingen*, o.c.[3], plaat 6, 7 en 8.
- 51 Afgedrukt in de *Aanspraaken*, o.c.[24], p.5-6, en vervolgens ook overgenomen door Loosjes, o.c.[3], p.95.
- 52 Loosjes, o.c.[3], p.92.
- 53 "Uitmuntende boven andere Gebouwen door eenen frayen achtkantten Coupeltooren"; zie Jongewaard, o.c.[24], p.31.
- 54 Vgl. de korte verhandeling over Zaanse rechthuizen van Rogge, o.c.[21], II, p.607-608. De auteur noemt op p.7 achtereenvolgens dat van Wormer (ca.1600), Oostzaan (1617), Assendelft (1618), Westzaan (1641), Jisp (1650-'55), Westzaandam (1683), Oostzaandam (1685), Krommenie (1706) en Wormerveer (1735). Alleen die van Jisp, Oostzaandam en Krommenie zijn bewaard.
- 55 Jongewaard, o.c.[24], p.26-27.
- 56 Voor de betekenis van de portico voor de metamorfose van rococo (Louis Quinze) naar neoclassicisme (Louis Seize): Meischke, o.c.[20], p.243-248; De Jong, o.c.[20], p.49; alsmede A. Oxenaar, "Uitwegen uit een hardnekkig dilemma", in: B. Colenbrander (red.), *Stijl* [Norm en handschrift in de Nederlandse architectuur van de negentiende en twintigste eeuw], Rotterdam 1993, p.21-22.
- 57 Voor de Groningse Stadhuisprijsvraag: Meischke, o.c.[20], p.218-242; A.T. Schuitema Meijer, *De Raadhuisen van de stad Groningen*, Groningen 1962, p.50-88.
- 58 Gedrukt bestek in GA Zaandam, bibliotheek no.11.023.
- 59 Vgl. Meischke, o.c.[20], p.246; en D. van der Zalm in De Jong, o.c.[20], cat.nr.39, p.64.
- 60 Over het Teylershofje o.m.: G.H. Kurtz, *Haarlemse hoffes*, Haarlem 1972, p.147-151; J.R. ter Molen, "De Teylers Stichting te Haarlem en haar achttiende-eeuwse stichtingsgebouwen", in: 'Teyler' 1778-1978 [Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest], Haarlem 1978, p.193-204; R.W.T.[ieskens], "Poortgebouw Teylershofje te Haarlem", in: dez., D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het kleine bouwen* [Vier eeuwen maquettes in Nederland], tent.cat. Utrecht, Zutphen 1983, p.98-100. Voorts binnenkort: T.H. von der Dunk, "In 'een deftige en welgeschikte bouworde'" [Viervants ontwerpen voor het Teylershofje in Haarlem], *Haerlem Jaarboek*, 1996.
- 61 Over Paviljoen Welgelegen bestaat thans een rijk geïllustreerde monografie: *Paviljoen Welgelegen 1789-1989* [Van buitenplaats van de bankier Hope tot zetel van de provincie Noord-Holland], Haarlem 1989; daarin zijn in dit verband m.n. van belang: L.H.M. Quant, "200 jaar Paviljoen Welgelegen" [Een inleiding], p.9-13; en J. Nederlof, "Bouwgeschiedenis en architectuur", p.41-52, met oudere literatuur.
- 62 Over de wordingsgeschiedenis R. Meischke, "Het Sint Jacobsgasthuis te Schiedam", *Bulletin van de K.N.O.B.*, 6e serie XIII (1960), kol.21-46. Zie voorts ook: J.M.M. Jansen, *Zevenhonderd jaar Sint Jacobs-Gasthuis*, Schiedam 1982, p.15-19.
- 63 Daarover: J.M. Sterck-Proot, "Huize Eindhoven" [Het 'Huis met de beelden'], *Haerlem Jaarboek*, 1934, p.34-49; P. Jongens, "Haarlems Monumentenzorg in 1977", *aldaar*, 1977, p.337-345; H. van Steen-Saijet en J. van Steen, *Eindhoven* [Huis met de beelden][Haarlemse miniaturen deel 27], Haarlem 1993, m.n. p.17-19; T.H. von der Dunk, "Een patriots bouwmeester in Haarlem" [De Amsterdamse architect Pierre Esaie Duyvenlé (1760-1801) en zijn twee villa's Buitenrust en Eindhoven], *Haerlem Jaarboek*, 1995, p.89-93.
- 64 Zie de inzet met opstandtekening van de kerk in de landkaart van Urk van J. Schilling uit 1791 (Collectie Bodel Nijenhuis, UB Leiden no.32 121). Blijkens F.Pereboom, "Over de restauratie gesproken", in: dez.(red.), *Het kerkje aan de zee en zijn kerkgangers* [Urker Uitgaven deel XII], Urk 1986, p.39, werd de koepelspits in 1896 door een nieuw octagon met achtkante naald vervangen, die in 1954 weer plaats maakte voor de huidige uivormige bekroning van P. Bolt.
- 65 Loosjes, o.c.[3], p.92.
- 66 Over de bouw van deze poort: M.D. Ozinga, "Pieter de Swart architect der stadhoudelijke familie en zijn school (Gunkel, van Westenhout, Druck)", *Oudheidkundig Jaarboek* [=4e serie van het Bulletin van de N.O.B.], VIII (1939), p.104-109.
- 67 Voor de betekenis van het pleisterwerk voor het neoclassicisme: Meischke, o.c.[20], p.248-252.
- 68 Zo Meischke, o.c.[20], p.246; D. van der Zalm in De Jong, o.c.[20], cat.nr.39, p.64.
- 69 Aldus N.C.F. van Sas, "Voor vaderland en oudheid" [Het klassieke paradigma in de laat achttiende-eeuwse Republiek], in: F. Grijzenhout en C. van Tuyll van Serooskerken (red.), *Edele eenvoud* [Neoclassicisme in Nederland 1765-1800], Zwolle 1989, p. 29. Vgl. voor de aantallen Meischke, o.c.[20], p.226; Schuitema Meijer, o.c.[57], p.62-63 (die zelfs nog op één inzending meer kwam); ook de jury was door deze grote deelname verrast.
- 70 Onder de ontwerpen waren ook ontwerpen van de Franse hofarchitect Bouchu, N. de Pigage uit Mannheim en W.L. Richter uit Aurich; zie Schuitema Meijer, o.c.[57], p.67-68.
- 71 Ontwerp 'Honor Vitae Delicia' in vijf bladen: 'Façade van de Zijgevel ten Noorden'; 'Façade van de Voorgevel'; 'Façade van den Agter Geevel'; 'Platte Grond van de Onderste Verdieping'; 'Platte Grond van de Capitale Verdieping', Top.Atlas GA Groningen, inv.nr.281-285 en 514. De bewuste brief aan de Burgemeesters van Groningen, dd. 31-1-1775, eveneens aldaar als inv.nr.286.
- 72 Voor enige informatie over Vaillant zie: H. Reitsma, "Genootschappen in Amsterdam en de revolutie van 1787", in: T.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal, P.G.B. Thissen, 1787. *De Nederlandse revolutie?*, Amsterdam 1988, p.146.
- 73 Kort besproken bij Meischke, o.c.[20], p.232-234; Von der Dunk, o.c.[1], p.101-102.
- 74 Brief Creutz (?) aan Burg, 31-1-1775, Top.Atlas GA Groningen, inv.nr.286.
- 75 Vgl. L. Hautecoeur, *Histoire de l'Architecture classique en France*, deel IV, Paris 1952, p.133 en 534.
- 76 J.M. Pérouse de Montelos, 'Les Prix de Rome' [Concours de l'Académie royale d'architecture au XVIIIe siècle], Paris 1984, p.51.
- 77.Vgl. J.F. de Neufforge, *Recueil Élémentaire d'architecture*, deel 6, Paris 1765, p.403: 'Portail d'une chapelle décoré d'Ordre Dorique'; dez., *Supplément au Recueil Élémentaire d'Architecture*, cahier I, Paris 1772, pl.II en III; cahier XXIX, Paris ?, pl.CLXXIV: 'Portail propre pour une Chapelle Sépulchrale'.
78. *Voorbeelden van antique schoorsteenen, cabinetten, geridons, tafels en spiegels; benevens voorgevels van Italiaansche kerkgebouwen, enz. door voornaame bouwmeesters; of vervolg op S. Bosboom*. Amsterdam 1786, pl.4. Exemplaar geraadpleegd in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (cat.nr. OG 81-5).
- 79 [C. Philips Jz. en J. Houthuisen], *De Vyf colom-orde met derzelver Deuren en Poorten welker door wylen Symon Bosboom Uit den beroemden Venetiaanschen-bouweester Vincent Scamozzi, in minuten overgebracht en nu Met Verklaringen en benamingen der hoofd- en onder-deelen, leeden enz. alsmede met drie nieuwe voorbeelden, opgehelderd, vermeerderd en verbeterd*. Amsterdam 1784.

- 80 *Voorbeelden*, o.c.[79], p.2.
- 81 Op 29-10-1773 was hij in Alblasterdam in ondertrouw gegaan met de uit Leiden afkomstige jonkvrouwe Charlotta Françoise de Mey (GA Amsterdam, DTB no.618/569), die 29-6-1822 op 72-jarige leeftijd overleed (GA Amsterdam, BS). Van drie in de Walenkerk gedoopte kinderen werd alleen de oudste, Joanna Maria (geboren 7-11-1774) volwassen; dochter Johanna Rosina (1778) overleed als baby, terwijl van zoon Jean Chretien (12-1-1782) elk spoor ontbreekt; hij overleed in elk geval niet in Amsterdam. Joanna Maria huwde 2-6-1797 te Baambrugge met Creutz' gewezen collega als directeur bij de stadswerken, de uit Sande (Oostfriesland) afkomstige Johan Schilling, dan volgens opgave 47 jaar oud (GA Amsterdam, DTB no.642/243). Schilling overlijdt kinderloos 1-5-1820, volgens opgave 74 jaar oud (GA Amsterdam, BS).
- 82 Van Swigchem, o.c.[28], p.10, noot 33.
- 83 Zie voor dit overhaaste vertrek: Meischke, o.c.[1], p.122; Jansen, o.c.[1], p.56; Van Swigchem, o.c.[28], p.9; Werkman, o.c.[27], p.14; Von der Dunk, o.c.[1], p.107 en 114 noot 188.
- 84 Voor het eerste zie de titelpagina van een door hem geschreven werkje (*Vergleichung der verschiedenen Bauarten welche bey Gründung der im Meere erbauten Werke, vorzüglich aber bey Aufführung der Hafens-Wände oder der sogenannten Molen an den See-Häfen, gebräuchlich sind*, Berlin 1796); voor het tweede K.de Vries, o.c.[32], p.17.
- 85 Blijkens vermelding in de *Koninklijke Almanak* van 1807 (p.455), 1808 (p.500) en 1809 (p.439). Creutz was 21-5-1783 op voorslag van M. van Marum uit naam van C. Brunings tot lid benoemd (zie RA Haarlem, Archief 444 = HMDW, inv.nr. 5, p. 1226, 1238). Eind december 1787 meldde Creutz zich vanuit Cherson als Russisch majoor-ingenieur met het (ingewilligde) verzoek lid van de Maatschappij te mogen blijven (aldaar, p. 1450); begin 1793 dong hij vanuit St.Petersburg nog bij een prijsvraag van de Maatschappij mee met een verhandeling, onder de titel "*Description d'un Epiflottant*", welke de Maatschappij besloot in vertaling uit te geven. (aldaar p. 1620).
- 86 Blijkens acte van notaris J.F. Klinkhamer, 15-3-1821, met verklaring van enige gewezen Amsterdamse collegae dat hij in Rusland overleden is "zonder echter den datum van dat overleiden precies te kunnen opgeven", als huwelijksbijlage bij de acte van het tweede huwelijk van Creutz' dochter Joanna Maria met de schout van Krimpen aan de Lek, Jacob van Wijdenbrug (geboren 21-1-1770 te Harlingen) op 22-6-1821 te Bodegraven (ARA Den Haag, BS/ CBvGen Den Haag fiche 1442). Het archief van de Hollandse Maatschappij van Wetenschappen (RA Haarlem Archief 444) levert m.b.t. dit punt niets op. Noch in de notulen (inv.nr.5 en 6), noch op de ledenlijst (inv.nr. 138), noch in de correspondentie uit de periode 1809-1821 (inv.nr. 53-64) vindt men een overlijdensbericht.